

Formális változások az irodalomban

Az értelmiség közérzetét a változásoktól való félelem határozza meg. Tolnai Ottó a Jugoszláv Írószövetség elnökeként – Németh Lászlóra és Tőkés Lászlóra (!) hivatkozva – kijelenti: nem militánsnak, hanem gandhistának kell lenni. Ebben a szellemben napokig hajlandó lenne tárgyalni az albán és a szlovén írókkal. (MSZ. 1990. I. 7.) Inkább tehát a fokozatos, de biztonságos sodródás a társadalom, a nemzet(iség)i kultúra és az erkölcsi végpusztulás felé, mint egy nagy lépés a bizonytalanságba.

Juhász Erzsébet Tolnai szolgálatkészségén is túltesz (MSZ, 1992. I. 18.), amikor eszményi keresztény magatartással igyekszik védekezni a rá támadó erőszak ellen. Így a Korunk című folyóirat esszéírójával ellentétben, jóllehet a barbárságot megveti, a gyűlöletet az általában jogosnak és igazságosnak tudott formájában sem tudja elfogadni. Nem hiszi el, hogy a saját lelkét gyilkolja meg, aki nem gyűlöli az ő megsemmisítésére fegyverrel közeledőt.

Ebben az időben jelennek meg az újvidéki Stav című politikai magazinban Végel László enyhe bűntudattal terhelt esszéi. A szerző olyan magatartást hirdet, amelynek szellemében ezekben az években is csak részben cselekedhet: „mindig, minden körülmények között a gyengébbek mellé kell állnunk, még akkor is, ha nincs mindenben igazuk, és közben nem szabad szem elől téveszteni, hogy ugyanolyan sárból vannak gyúrva, mint az erősebbek.” (Peremvidéki élet, 44-45. p.) Végel szerint jóvá kellene tenni azt, hogy tehetetlenek voltunk, amikor „Azonosságtudatunk hiányérzete párhuzamosan erősödött a város identitásának fokozatos elhomályosulásával. Itt toporogtunk mi, akiket a jugoszláv konszolidáció örökös politikai epigonizmusra ítelt, ezért eredendő vágyainkat csak a kultúrában, az életérzésben, az európai nosztalgiákban tárhattuk fel.” (I. m. 48. p.)

Pintér Lajos viszont egyenesen megalázkodik, hogy könnyítsen a lelkiismeretén. A Naplóban (1991. IX. 25.) megköveti Bori Imrét, akit az előző évtizedben egy állítólagos fasiszta bűnöző (Kristály István) szépíróként való népszerűsítése miatt ideológiai eltérélyessé rágalmazott meg. Pintérnek egy másik bizonyítási kísérlete is volt. Túri Gábor írja meg (MSZ, 1992. IX. 6.), hogy Pintér 1991-ben (néhány hónap-

pal az öngyilkossága előtt) polgármesteri fogadáson tiltakozott az ellen, hogy az egyik éjjel több mint ezer magyar fiatal vittek el Újvidékről a frontra. Pintér a Kanizsai Írótáborban is méltatlankodott emiatt, ám végül nem adtak ki békekommunikét, csupán Kanizsát tették a „béke városává”. A Magyar Szó pedig elhallgatta az esetet.

Túri ugyanakkor megkapja a magáét az újvidékiek (elsősorban Major Nándor) magatartásának bírálata és az alaposságigénye miatt. A műfordítói tevékenységért kiérdemelt Bazsalikom-díja átadásának meghívóját késve küldik el neki, és utólag sem juttatják el hozzá. Az Új Magyar Irodalmi Lexikon újvidéki cikkírója sem veszi tudomásul e kitüntetését, és a Magyar Tanszéken szerzett diplomáját is elhallgatja.

Hasonlóképpen jár Vajda Gábor is, akinek a véleményét a nyolcvanas évek végétől úgy próbálják hitelteleníteni, hogy a lexikonokból és az életrajzokban nem veszik figyelembe a belgrádi tudósképzőben szerzett diplomáját és a tudományos doktorátusát.

Az irodalmi gondolkodás fölszabadulásának reménye

A rezsiváltás a legelején lehetővé, sőt egyesek számára lelkiismereti kérdéssé tette az irodalom vajdasági magyar szerepének újragondolását. Hogy miről van szó, azt a legegyértelműebben Németh István fejezi ki: „mondhatnám úgy is: elközömbösítettek bennünket a dolgaink iránt az elmúlt évtizedekben. Magyarán: komoly ügyekben... sohase mondhattuk el magánvéleményünket. De – és ez már főben járó bűn – regényeinkben, elbeszéléseinkben, verseinkben is csak ritkán, szórványosan, a szavak kihámozhatatlan mélysége alá rejtve.” (MSZ, 1991. XI. 10.)

Amire a nyolcvanas években legfeljebb csak elvontan lehetett utalni, az most közvetlenül föltárhatóvá válik. Többnyire azonban hiányzik a megfontoltság ezekből a vitákból. Az értékelések egyrészt leginkább a részrehajló tapasztalat alapján történnek, másrészt pedig naiv remények függvényei. Különösen a magyarság érdekében politizáló írók érzik úgy: stílus-, ill. magatartásváltással a délvidéki értelmiség a népe élére állhatna. Ha viszont erre az érdekei és az előité-

letei miatt nem képes, akkor adja át a helyét a (szellemileg) fiatalabbaknak, rátermettebbeknek. Ebben a szellemben nyilvánít véleményt 1992 nyarán Keszthelyen a magyar írók világtalálkozóján Dudás Károly, aki elsősorban a Symposion-mozgalom avantgárdközpontúságában, s ennek megfelelő jugoszláv beállítottságában véli megtalálni a magyarázatát: vajon irányadó személyiségek híján miért árvultak el szinte végzetesen a délvidéki magyarok. Dudás némileg egyoldalú érvelése jó ürügy Bosnyák István számára, hogy – nagyobb egyoldalúsággal – vitacikket (majd egész könyvet) szenteljen annak bizonygatására, miszerint – igenis – az Új Symposion internacionalista-jugoszláv szellemi vonulata mellett a valóságkutatás, a magyarságismeret feladatait is fölvállalta, s nem is csupán akkor, amikor ez a politikai enyhülés kirakatérdekeinek megfelelt. (Vö. Politikai symposion a Délvidéken I-II, JMMT, 2003, 2006).

Vajda Gábor előbb még 1991-ben Szegeden, a hungarológusok nemzetközi találkozásán, majd a következő évben Keszthelyen valamint a Tokaji Írótaborban (az utóbbiban később is rendszeresen) a saját kritikai tapasztalatai alapján elemezheti: mely nemzeti, nemzetközi és kulturális körülmények, miféle vajdasági magyar szükségletek és lehetőségek hívták életre az évtizedeken át az egész Kárpát-medencében (sőt Európában is) irigyelt újvidéki szellemi életet, mely egy ideig a magyarországi művelődéspolitikát is sakkban tarthatta. Meddig volt ez időszzerű, s mekkora károkkal fenyeget a további mesterséges életben tartása; miféle veszélyekkel jár ezeknek a hagyományoknak – a pozícionált újvidékieknek megfelelő – további kritikátlan ápolása. Vajda a történetiség elvének érvényesítésére és értékközpontú értékelésre törekszik, s akkor sem a napi politikai szempontok szerint mond véleményt, ha a magyar emberek érdekeit s az ezeket szolgáló művelődési és szellemi életet képtelen elvonatkoztatni a nemzetmegtartás kérdéskörétől. A politikusoktól abban tér el a véleménye, hogy szerinte az írónak fölösleges pártpolitikai alkalmazkodással erőltetnie a népével való azonosulást, mert az addig nem kellő mértékben s nem eléggé hatásosan kifejezett élmények különben is benne rejtőznek, csak legyen bátorsága és erkölcsi tartása föltárni, megformálni azokat. Egyszerűen őszintébbnek, mélyebbnek kellene lennie az alkotónak, mint amilyen korábban lehetett. Más szóval Vajda fölfogásában a vajdasági magyar írás – részint az írónak Magyarországra való áttelepülése következtében, részint pedig az esztétikai mércék határon inneni és túli egységesülési lehetősége következtében – egyre inkább fölszabaduló alkotói tevékenységgé alakul át, s a vajdasági-délvidéki jellegét az ihletkör sajátossága mellett egy, az irodalmi élet megteremtésének szempontjából nem mellékes for-

maság: a művek megjelentetésének helye is meghatározza. Mert ha lesz írásos formájú, olvasói érdeklődésre igényt tartó élménykifejezés, s ennek eredményeként délvidéki magyar könyvkiadás is, akkor magyar irodalom is lesz Jugoszláviában.

Vajda a volt kommunisták ismételt hatalomra kerüléséig nyilváníthat szabadon véleményt a magyarországi folyóiratokban – az időközben megjelenő délvidéki könyvek kapcsán. Később, a jobboldali pártok felülkerekedésekor is, ritkábban közlik az írásait. Az igazmondás törekvése és az euro-kompatibilitás igénye nem járhatnak azonos úton. Ez azt is jelzi: a magyarországi szellemi élet képviselőinek többsége csupán kezdetben vette komolyan a határon túli magyarok megmaradásának kérdéseit, amelyek föltárását visszautalták oda, ahol a többségiek hatalmához igazodó „multikulturális” réteg nem, vagy csak csonkított formában engedte felszínre azokat.

Hogy kezdetben (csak a szellemi illetékességétől függően) bárki hozzászólhatott a délvidéki magyarok irodalmának kérdéseire, az abból is látszik, hogy Gerold László a Naplóban (1991. VIII. 11.) Görömbei Andrásral száll vitába, aki szerint a jugoszláviai magyar irodalom a saját önmegtartását elhanyagolva harcolt a provincializmus ellen. A debreceni irodalomtörténész Sütő teljesítményéhez képest csupán néhány vajdasági művet tart említésre méltónak. Annál is inkább, mert Görömbei – túl az alkotó önkifejezésén – szélesebb értékösszefüggésben méltatja az irodalmat. Mindenesetre a viszontválaszának már a címe is (Sajátos vitamódszer. Alföld, 1991. 8. sz.) elárulja: miért fordít háttal a délvidéki magyar irodalomnak a következő években. Gerold ui. szándékosan vagy akaratlanul több vonatkozásban is félreérti Görömbei írását.

Gerold persze elsősorban az irodalom elpolitizálása ellen akar küzdeni, s később is (a tóthfalusi értelmiségi találkozón) teljes autonómiára való törekvés helyett a jugoszláviai magyar irodalom értékeinek, különösen az újabb termésnek a megbecsülését ajánlja a VMDK politikusainak figyelmébe, miután ezek a Tanszék és a Forum tartózkodó-kivárázó magatartását látva elmarasztaló megjegyzéseket tettek a jugoszláviai magyar irodalom művelőire. A kritikus a többi között Juhász Erzsébet Esti följegyzések című esszéketét (Újvidék, 1993) ajánlja a politikusok figyelmébe. Az író eszmefuttatásai a kilencvenes évek elején hétről hétre jelentek meg a Magyar Szó Kilátó mellékletében.

Viszonylagosan vagy teljesen független az irodalom?

Juhász Erzsébetet a váratlanul nyakába szakadt anyagi és kulturális nehézségek, valamint a pártpo-

litikai és a nemzeti szellemű számonkérések kényszerítették a körülmények tudatosítására, s emellett a számvetésre, a katasztrófát megelőző évtizedek felelősségének fölülvizsgálására. Nincs sok új gondolata, információja. Amit mond, egy mérsékeltebb VMDK-s szájából is elhangozhatna. Ellenben délvidéki viszonylatban párját ritkítja Juhász stílusa, s a magyar és világirodalmi ismeretei. Annál is inkább, mert most kevésbé kultúrznobizmusból idézgeti Rilket, Kafkát, Thomas Mannt, Camus-t, Borgest, Andriót, Danilo Kišt, Mészöly Miklóst, Hajnóczy Pétert és a többieket, mint inkább azért, hogy a saját nyomorúság-élményét minél pontosabban meghatározhassa a nevezettek ember-, ill. Kelet–Közép–Európa-képével való összehasonlításban. S hogy demonstrálja: a kisebbségi kultúrának legalább annyira szüksége van nyelvi és országhatárokat áttörő elmék tapasztalataira, mint a nemzeti kultúráknak egymás megismerésére.

Ennek szellemében hivatkozik a felvidéki Grendel Lajosra, aki szerint erkölcsi (!) kérdés, hogy az író ne redukáltan, gügyögve, anyanyelv-művelésre korlátozva szolgálja kisebbségének érdekeit. Az író nem gondol rá: Grendel prózájában jóval nagyobb szerepet tölt be a kisebbségi motívumkör, mint ahogyan azt a szerző az elméleti írásaiban megfogalmazza. Mégis igaza van neki (s Juhásznak is): a kisebbségi élménykör programszerű hangoztatása beszűküléshez vezetne. Az írónak valóban a „létezés-szakmát” kell gyakorolnia (MSZ, 1991. VIII. 17.), csakhogy ennek megfelelően legyen bátorsága a lehető legmélyebben önmagába tekinteni s felszínre hozni, mit leraktak benne a korábbi évek. Annál is inkább, mert – ahogyan Juhász írja – „nekünk nehezebb játszani a nyelvel” (MSZ, 1991. VIII. 24.) – amit az általa hivatkozott Radnóti Sándor is elismer. Az író érdeme, hogy később is szóvá teszi (Alföld, 1994. 11. sz.) a délvidéki magyarok nyelvi állapotának katasztrófális voltát, s e tényt nem függetleníti a szuverén alkotások megteremtésének lehetőségétől, a délvidéki magyar irodalom jövőjétől. S ez azt jelenti, hogy ő – az idősebb kollégáival szemben – képtelen belenyugodni nemzettársai asszimilációjába, tehát abba a struccpolitikába, amelyet az újvidéki központú művelődési szemlélet a magáénak vallott, s minden rendelkezésére álló eszközzel érvényesíteni igyekezett.

Juhász Erzsébet nem vitatja el a vajdasági magyarság politikai érdekszervezetének fontosságát, csak éppen az utóbbi években elszaporodott nemzeti csoportosulások megnyilatkozásainak egyoldalúságára figyelmeztet. A rossz következményeket a provincializmus és a barbárság elharapódzásának vesztélyében látja. A magyarságot inkább az előbbtől félti, annál is inkább, mert az előző két évtizedben nála nyomatékosabban senki sem ironizált a vidékiesség

számlájára. Viszont az új körülmények között ki kell jelentenie: a nehezebb fajsúlyú művek mellől hiányzik a szélesebb közönség által könnyebben fogyasztható lektűr-irodalom a vajdasági magyarok könyvkiadásából.

Ezzel összefüggésben kendőzetlenül bevallja, hogy a munkássága során alig hívták meg irodalmi estre, s hogy igazi érdeklődés sehol sem fogadta a regényeit és novelláit a Vajdaságban, nem számítva a néhány írotársat és kritikust, akik a szakmai érdektől vagy etikától vezetve vették tudomásul a törekvésüket. Az érdektelenségért elsősorban az anyagiak hajszolásával elfoglalt emberek igénytelenségét hibáztatja. Azt már nem boncolgathatja, miért született csupán elvéve a sorsukat tudatosító mű. Már régóta tudjuk: fogyóban vagyunk – vallja az író. Vajon miért írt csak keveset erről a mindnyájunkat sújtó lelki terrorségről? Külső nyomásra hogyan működött az öncenzúra a regény és a novella közvetett vallomásaiban? Hogyan idegenítette el az oktatás egy vélt magasabb rendű, nem funkcionális ízlés erőltetésével az ifjúságot az irodalom etikai, közép-európai és kisebbségi vonatkozásaitól? Mennyi volt a kötelező mellébeszélés és nagyképűség abban, amit politika fölött álló szellemi életnek tartottak? Erre legfeljebb csak célozgathat Juhász Újvidéken a Magyar Tanszéken a részben kölcsönzött metaforái (pestis, telep, fókuszáltság) révén. Bírálata nem érintheti azokat, akik a szerb hatalom érdekeihez simulva továbbra is haszonélvezői igyekeznek lenni a magyar kisebbség nyomorúságának. Ez annál inkább szembeüt, mert az író a Pécsen kiadott esszéjében az újvidéki kánon szempontjából eretnekgyanús kijelentést tesz: „az irodalmi mű, legmélyebb lényege szerint, önmagunk, s a világ megismerésének egyik legjobb eszköze.” (Állomás-keresőben, 1993, 109. p.)

Mindazonáltal hogy mit jelent számára az irodalom általi megismerés, az Borinak A jugoszláviai magyar irodalom rövid története című összefoglalójáról írt cikkéből (N, 1994. XII. 7.) derül ki, melyben azt állítja: a jugoszláviai magyar irodalom önismerete született meg. Eszébe sem jut, miszerint Bori azokat a kiadványokat méltatja kellő öncenzúrával, amelyek megjelentetése nem ütközött a Forum Könyvkiadó hivatalnokainak az érdekeibe. Hogy a fecsegő felszín alatt mit rejtett a mély, erről Borinak nem lehetett mondanivalója, s bizony Juhász Erzsébetnek sem igen van.

Bori Imre a leginkább érezhette érintve magát a számára addig ismeretlen (olykor értetlen, igazságtalan) támadásokban, úgyhogy szükségesnek tartja kijelenteni: az író nem pusztán az adott kor írója, hanem minden korszaké. (MSZ, 1991. VIII. 17.) Arra nem gondol, miszerint az író a korának szegezett kérdései (esetleg azokra adott válaszai) alapján válik más

korszakok számára is fontos alkotóvá. Jellemző, hogy a JMMT által szervezett tribünön vitába keveredik Juhász Gézával annak kapcsán, vajon alkothat-e tartós értékűt az író, amikor létveszélyben van.

Sajnos, Herceg Jánost is az apolitikus író szerepének megindoklására kényszeríti a visszahúzó-dottsága, ill. az írói magatartások napi politikai értékelése, de – nem utolsósorban – a nemzeti szólamok eluralkodása is (MSZ, 1991. X. 9.). Németh Lászlót említi, ki 1956 után eleget tett az orosz meghívásnak. Mikszáthra hivatkozik, aki úgy vélte: a fene tudja, miért ír az író. Herceg szerint Petőfi sem csak forradalmi verseket írt, s Rimbaud feje sem fájt: vajon mi lesz a francia honfitársaival. E féligazságok sorolása közben a délvidéki magyar irodalom doyenje megjegyzi: „Mintha az írónak kutyakötelessége volna minden jó példával elől járni s elköteleznie magát valaminek a szolgálatában. Lehetőleg persze az uralkodó rendszert dicsérve, vagy írásaiban szembeszállva vele.” Cini-kus? A végén mindenesetre még hozzáteszi: „Hogy ne beszéljünk a kisebbségi író sorsáról és helyzetéről közlés és visszhang tekintetében.”

Mindazonáltal nem indulhat meg eszmecsere a többnyire csak általában bírálók és a magukat megbíráltaknak érzők között. Ennek egyik oka és mód-szere, hogy a kritikákat nem hozzák nyilvánosságra. A Magyar Szó például olyképpen közöl szemelvényeket a magyar írók keszthelyi világtalálkozásán elhangzottakból (1992. VIII. 21.), hogy a legélesebb hangnemű megnyilatkozásokat (Dudásét és Vajdáét) kihagyja.

A Híd folyóirat sem zavartatja magát s a folytonossága jegyében teszi a dolgát. Ismét megjelenti a Versek éve című antológiát (1991). Az ekkor még dél felé is nyitott szegedi Tiszatáj című folyóirat cik-kírója azonban nem érti: miért „versek éve”, ha a pokol éve a valóság. Nem más ez tehát, mint „valaminemű elegáns hódolat a gyilkosoknak: á, nem számít, mi itten azért írogatunk.” Bányai János cseppet sem zavartatva válaszol: „Itt most másként olvasunk verset. A lét végső kérdéseivel szembesülve. Létharcban. S továbbra is hirdetve az irodalom függetlenségének fontosságát.” (MSZ, 1992. IX. 6.) Vajda Gábor a 7 Napban cikksorozatban elemzi a Híd által közölt versek üzenetét, amely többnyire tiltakozás a háború és az elembertelenedés ellen.

Mindent és semmit

Hogy a Híd folyóirat főszerkesztőjének, a legtekintélyesebb délvidéki irodalmárnak, Bori Imrének a rezsimváltást követően nem változott lényegesen az irodalomszemlélete, az mindenekelőtt A jugoszláviai magyar irodalom rövid története című munkájából (Új-

vidék, 1993) derül ki. Borinak a hatvanas és hetvenes években nagyhatású koncepciója idejét múlttá vált. A tájjelleg mint értékítéleti alap megszűnőben volt a magyar irodalom szellemi egységesülése idején. Nem csökkent ugyan a körülmények meghatározó ereje, az intézményalapítás, ill. -védelem fontossága, a viszonylagos önállóságnak (mint az irodalom élete előfeltételének) vállalása, ám a most már kinyilvánítható erkölcsi felelősség is megnőtt, viszont Bori mellőzte az ezzel való szembenézést. Megtehetette, hisz változatlanul elsősorban ő számított kritikusnak a Délvidéken. Esztétikai értékelések helyett az ő irodalom- és művelődéstörténeti tény- és adatismertetéseit, műinterpretációit adta ki a Forum Könyvkiadó. Így aztán a vélemények, ízlések, törekvések szabad küzdelme helyett az ő (és a követői) művelődéspolitikai mérőszinórja volt azonos az irodalomesztétikával, úgyhogy a jugoszláviai magyar irodalomnak az általa bemutatott új termése közvetetten az ő műve. Ő maga személyesen, vagy az ő igényének megfelelően hagyták jóvá kiadásukat, s az általa bőven idézgetett ismertetőket is az ő elvárásainak megfelelően írták, többnyire az általa szerkesztett Híd című folyóiratban, melynek közvetlen irányítását nem sokkal a hírhedt Illyés-pamfletjét (1983) követően bízták rá.

Bori irodalomtörténeti szerepének napi politikai meghatározottsága elsősorban a Farkas Geizához való viszonyában tükröződik. Noha ennek a Szenteleky Kornél és Herceg János által egyaránt nagyra becsült polihisztornak a nevét a magyar társadalomtudósok is jegyzik, s Bori is – a hetvenes évek végétől – nemcsak Szenteleky munkásságának kutatását foglalta le, hanem Farkas életművét is a Hungarológiai Intézetben, eredményt az említettek idealizmusa miatt nem mutathatott föl. Farkas azonban nem csupán a hetvenes és nyolcvanas évek irodalomtörténeti összefoglalóiból szorult ki, hanem a szóban forgó 1993-as kiadásból is (!). Az ő helyét egy osztályrealista, dilettáns író foglalja el, ilyen, a hatkötetes magyar irodalomtörténetre emlékeztető címmel: A szocialista irodalom kezdetei: Somfai János. Jóllehet Bori tisztában van, hogy Somfai „művei a korszak társadalmi kérdéseinek és szocialisztikus eszméinek a regényesített rajzai” (67. p.), mégis másfél oldalt tesz ki e propagandista próza leírása.

Valószínűnek látszik, hogy Bori A fejnélküli ember című regény miatt „tudta ki” Farkas Geizát az irodalmi köztudatból. Az írónak e regénye ui. annak a couleur locale-nak a szellemében született, amelynek Szenteleky volt az apostola, de amelyről politikai ok miatt nem mindig értekezhetett nyíltan. E magyar irodalmi összefüggésekben is eredeti (noha nyelvi nem teljesen elfogadható) pszichológiai regény hátterében a két világháború közötti becskereki élet ak-

kori valóságát festi meg Farkas, akit az általa ábrázolt bosszúszomjas, gyűjtogató szerb fiatalember miatt annál kevésbé lehet megróni, mert magánemberként, tudós pedagógusként szerb gyerekek csoportját is támogatta a szocializálódás útján.

Részben Bori (az általa hatvanas és hetvenes évek fordulóján ünnepelt) Farkas Geizától való elfordulásának következménye, hogy Nagybecskerek magyarsága a mai napig csupán a kommunizmus idején torzóban maradt életművű B. Szabó Györgyről tud, viszont a másik nagy szülőttjét nem tartja jelentősnek.

Hogy emiatt az ideológiai ok miatt szoríthatta ki az összehasonlíthatatlanul jelentéktelenebbek hosszú sora Farkas Geizát Bori nagy adtagyűjteményéből, az azért is valószínűnek látszik, mert a tudós művelődéspolitikus Szenteleky Kornél tanítását sem érdemben méltatja. A hajdani vezér ui., miként számos írásából kitűnik s miként Herceg János nem egy írása is tanúsítja, a húszas évek végétől számon kért esprit locale-t, tájszellemet lényegében a kisebbségben élő magyarság életpaszatlatával azonosította. A történelem által megcsonkított magyarság összetartozástudatát, kulturális fölemelkedését szolgálta és akarta szolgáltatni, bármiféle nemzeti elfogultságtól függetlenül. Erről az a magatartásmodell mond leg többet, amelyet legegységelműbben a Tilike már tízéves múltott című elbeszélésben alakított ki, s amelynek középpontjában a plébános áll. A keresztény erkölcs, az osztályokat a nemzeti kultúra szellemében egybekapcsoló szeretetelv az tehát, ami Borit akadályozza az ilyen jellegű Szenteleky-szövegek hitelesebb megközelítésében. Ezért mondhat csak részgazságokat az Isola Bella című regényről, s emiatt hallgatja el a kulcsfontosságú elbeszéléseket. (Mindazonáltal Borinak a következő évben, 1994-ben megjelenő Szenteleky-monográfiája javít a korábbi irodalomtörténeti összefoglalóiban található egyoldalú értelmezésen.)

Bori irodalomtörténetének az 1993-as változatában – Farkas Geiza *A fejnélküli ember* című regénye mellett – a vajdasági magyar irodalom másik legnagyobb regénye sincs jelen. Majtényi Mihálynak az ugyancsak Szenteleky-szellemben fogant művéről, a Hétfejű sárkányról van szó, amely több mint négy évtizedes kallódás után 1981-ben posztumusz kiadványként végre napvilágot láthatott. Az író túlságosan komolyan vette hivatását (a couleur locale poétikáját) ahhoz, hogy akár (a később titói köntösű) nagyszerb, akár a háború idején a nagymagyar politika szemet hunyhatott volna regénye fölött. A háború előtti szerb nacionalizmus giccses önarcképét sértette volna, minthogy részletező módon realista képet fest az elmaradott balkáni viszonyokról, a szerbiai falu és kisváros szellemtelenségéről, a Vajdaságot irányító belgrádi hivatal-

nokok korruptségáról – szemben a Délvidék viszonylagos rendezettségével, kultúrfőlényével is. Ugyanakkor a kisebbségi elnyomottságával is. A magyar éra alatt viszont azért volt időszerűtlen a megjelentetése, mert egyik főhőse, a magyar orvostanhallgató szerbiai asszonyba, a mű leggerincesebb alakjába lesz szerelmes. Majtényinak e regénye után keletkezett (főleg a nagy-jugoszláv bolsevik esztétika által rendszabályozott, majd humorossá szelídített művei) legfeljebb csak megközelíthetik a Hétfejű sárkány mélyből fakadó, esztétikailag is meggyőző tragikumát. Bori irodalomtörténete mégis csupán azokról beszél. (Megjegyzendő: Bori „rövid irodalomtörténetének” 1998-as kiadása kijavítja a Farkas Geizával és Majtényi Mihállyal szemben elkövetett mulasztásokat.)

Az sem kevésbé botrányos, ahogyan Tamás István egyik legfontosabb művét, az *Egy talpalatnyi föld* című regényt méltatja Bori Imre 1993-ban. Azt írja róla, hogy „bár a regény jelentős számú kifogást ébreszt a kritikusban, különösen a mű ideológiai vonatkozásában, a sorsoknak, embereknek és társadalmi helyzeteknek a galériája figyelemre méltó.” (96. p.) Az igazság éppen fordított. A királyi Jugoszláviából már Budapestre távozott Tamás délvidéki tapasztalataira épülő regényének – az író korábbi és későbbi egyetemes szemléletének megfelelően – semmi köze sincs a nemzeti elfogultsághoz, még kevésbé a régi határok iránti nosztalgiához. Viszont annál inkább összefügg azzal a zavarral (ritkábban tragédiával), amit az önkényes határmeghúzás a magyarok viselkedésében és tudatában kiváltott. De Tamás nemzet- és osztálytipológiájában olyannyira nincs elfogultság, hogy műve terjedelmes történelmi-szociográfiai ismeretközvetítésnek is tekinthető. Annál is inkább, mert impresszionista lélektani realizmusa sematikus emberképet eredményez. A hódítókat is annyira megérti, mint a leigázottakat. Az író enyhe cinizmussal mindenkit megmosolyog: a szélhámos zsidó pénzembert, az anyagi érdekeiknek áldozatul eső magyar kispolgárokat, a törtető szerb fiatalembert, s az elidegenedett, a szerencsétlenségükben újra egymásra találó földbirtokos házastársakat. Talán csak a gazdacsaládot nem, amelyet kisémmiz, s ezáltal külföldre űz a korrump államhatóság. Akik a helyükbe jönnek, azok is nyomorultak, s az író nem ábrázolja őket ellenszenvvel. A tragédiák (komédiák) végső oka a háttérváltozás, ám emiatt nem születik írói vádirat a telhetetlenül fosztogató belgrádi hatalommal szemben. Akkor sem, ha a belgrádi minisztérium tisztviselői legalább annyira korrumpáltak, mint a szabadkai üzletemberek. S a látszólag tiszták, az áldozatok is bűnösök: a magyar földbirtokos a vagyon érdekei miatt hanyagolja el feleségét, az asszony viszont az érdeke-

ire hallgatva esik bűnbe. Legfeljebb az írói szemtől eléggé távol maradó gazda tekinthető vétlennek. Mindennek ellenére Bori főleg ideológiai (főleg irredenta) aggályok miatt utasítja el a regényes krónikát.

Az irodalomtörténész, az „újvidéki iskola” gyakorlata szerint annál inkább mellőzi az irodalmi élet bemutatásában műnek és életnek (társadalomnak, művelődéspolitikának) a szembesítést, minél közelebb kerül a jelenéhez az események tárgyalásában. Ennek következményeként A jugoszláviai magyar irodalom rövid története című könyv a cenzúrán átjutott könyvek hosszabb vagy rövidebb leírásának tekinthető. Bori leginkább megfélekedezik arról, hogy értékkételetet kell gyakorolnia, hogy segítse az olvasót a könyvek káoszában való eligazodásában. Bori számára legtöbbször a jellemző jelenti az értéket, mivel előző gyakorlatának megfelelően tartózkodik azok megbántásától, akiknek (olvasótábor híján) egyedül az a fontos, hogy a könyvüket kinyomtatták, s íróként veszik őket lajstromba. Ez a bolsevik politika folytatásaként a szellemi élet teljes megsemmisülése felé mutat a Vajdaságban.

Megbotránkozásra azért is okot ad ez a több mint négyszáz oldalas „rövid irodalomtörténet”, hogy a szerző olyan írókat is számba vesz, akik megnyomordásukat és kiüzetésüket annak a politikának köszönhetik, amelynek Bori Imre reprezentatív képviselője volt az irodalmi életben. Elsősorban Sziveri Jánosról van szó, akiről az irodalomtörténésznek nem volt jó szava, s ő is felelős azért, hogy a költő verseit nem adta ki a Forum Könyvkiadó a nyolcvanas évek közepén. Ahogyan a más véleményekből kölcsönzött idézetek nem helyettesítik az értékelést, ugyanúgy a Sziveriék után föllépő nemzedék esztétikai problematikáját sem világíthatja meg olyan valaki, aki ízlés, erkölcs és társadalmi helyzet tekintetében többnyire távol áll tőle.

Bori művében minden jelen van, ami nem természettudományi jellegű, s ami valamiképpen besorolható a tágabb értelemben vett művelődéstörténet kategóriájába. Vannak itt régészetet, néprajzot, pszichológiát, társadalomtudományt és szociográfiát magukban rejtő címszavak is. A szerző a kiadott könyveket (egyeseket szándékosan nem említve) magától értődően tartja értékeknek. Hogy mi maradt kiadatlan, minek a kiadása késett évekig, mi felelt meg a bolsevik politika vajdasági változatának, arra még csak nem is utal. Ehelyett annak a mítosznak a tartósításán fáradozik, miszerint a Forum Könyvkiadó az egyetemes magyar kultúra művelődési reneszánszának műalkotásait adhatta közre a korábbi évtizedekben.

Márpedig a tartományi politikai vezetésnek sokkal inkább a látszatok kialakítása, mint az illúziótlan

emberismeret, tehát a valós nemzeti és szociális viszonyok föltárása volt a célja, s ez Bori könyvkiadásában és irodalomtörténetében közvetlenül tükröződik. Nem különben Bányai Jánosnak az irodalomtörténész munkásságát méltató utószavában. Igaz, ide már a kétely hangja is beszüremlik, mert Bányai nyíltan fölteszi a kérdést: „Át kell-e értékelni mindazt, amiről Bori Imre munkásságában és irodalmi köztudatunkban is megbízható értékkételeteink vannak?” A retorikusan sorjázó dilemmákra azonban nem igyekezik érdemi választ adni, ahogyan az elmúlt évtizedekben is csupán fontolgatta a Bori-féle koncepcióval kapcsolatos viták lehetőségét, ahelyett, hogy vállalta volna. Bányai kérdéseiben csak a bevallott szorongás hiteles, ezért hiteltelenül hangzik: „Van-e a jugoszláviai magyar versnek és regénynek (ha mondható egy versre, egy regényre, és ha oly nagyon fontos mondani, hogy jugoszláviai, hogy magyar) egy olyan – esetleg – korlátozott szemléletünk folytán titokban maradt rétege, amely majd csak ezután, az új körülmények folytán válik láthatóvá és felismerhetővé?”. Bányai Jánosnak (mint a Híd volt főszerkesztőjének és irodalmi pályázatok felelősének) a hetvenes évek közepétől központi szerepe volt annak elbírálásában, hogy mely alkotói ihletések illeszthetők be a tartományi pártoligarchia érdekkörébe. Viszont neki mint irodalomelmélet- és esztétikatanárnak tudnia kell, hogy a politikai és a hiteles művészi érdek különösen az egy-pártrendszerű társadalomban nem eshet egybe.

A sterilizált költő

Fehér Ferencnek Bori Imre válogatásában a Forum által megjelentetett Erdőtlen erdő című versgyűjteménye (1995) a délvidéki magyar könyvkiadás egyik szégyenfoltja. Ha áttekintjük ennek a csonka kiadásnak az anyagát s szembesítjük Borinak a könyvben két helyen is közölt „magyarozó jegyzetei”-vel, alaposan meglepődünk. A kritikus ui. előbb megállapítja: „Fehér Ferenc válogatott verseinek a gyűjteményét tartja kezében az olvasó.” Majd így folytatja: „Az Akác és márvány (1989) című kötet verseinek a válogatását még a költő végezte el, könyve megjelenését azonban már nem érthette meg. Szigorúságát mi példásnak tekintettük, de nem minden szempontból sikerült érvényesítenünk is a versek megválasztásakor.” Vajon mit jelent ez a korlátozottan érvényesített szigorúság? A versek számára azért nem vonatkozhat, mert az Akác és márvány 158 versével szemben Bori alig 82-t választott ki. Magyarozatával tehát szempontjának leszűkítetttségét igyekezik elkendőzni.

A Fehér Ferenc, ill. Bori Imre által készített válogatások között valóban a szigorúságban van az eltérés. Csakhogy Bori a szigorúbb – saját állításával

ellentétben. Annak ellenére ui., hogy a költő még a halódó szocializmus éveiben készítette válogatását, a minőséget és változatosságot illetően teljességre törekedett. Noha ekkor sem dolgozhatott öncenzúra nélkül, nem csupán a plebejus ihletésének, hajdani kéjesen önmarcangoló nyomorélményének az eredményeit mutatta be újra, hanem a kultúrközpontú magyarságképét kifejező verseinek is helyet adott. Bori megrostálta az ilyen szövegeket. Kár, mert pl. az Ének a Tiszáról a legjobb, nemzeti sorsot is kifejező Fehérversek közé tartozik: „ki látja, hogy a felhők nyakán is fényes kis lakat van? / Kinek fáj az ember bennem, kis magyarban, / ki a felnőtt világgal így magamra maradtam?”.

S A homokra épült város kapujában is föltűnően hiányzik. Annál is inkább, mert kommunista internacionalizmusában nemzedéki kritika és önkritika is rejtőzik: „mint a Fekete Emberé a tálcán – küszöbödön a fejem, / kín-vér csorog le róla... / Bégek deákja voltam, / de sosem kengyelfutója. / (...) / mert homokfelhők ott lent is fölöttem, / elhallatszott-e ide, hogy húsz évig hörögtem?”.

Fehér Ferenc a mindinkább eluralkodó embertelenségben kétségbeesetten ragaszkodott a hiteles értékekhez, s emiatt nem kaphatott helyet Bori válogatásában egyik legkiválóbb verse, a Szirmai Károly emlékének szentelt Koszorú helyett. Kell-e töményebb és esztétikailag hatékonyabb irodalomszociológiai értékelés a következő strófánál: „Életed kévéje: hites Kalangya! / Ríme lesz már az olcsó halandzsa... / Korcsosult a mérték: rőfre, araszra. / Hollószárnyalást? – Bérért? Garasra?”.

Még inkább elkedvetlenedünk, amikor arra is rájövünk, hogy a többi között az Illyés Gyula és a Sütő András Herder-díjának híre címmű versek is hiányoznak azok közül, amelyeket még a költő vett föl az Akác és márvány című válogatásába. S a régóta szívünkhöz nőtt Topolyát is mellőzte Bori Imre. Vajon azért-e, mert Párizs, Bécs, Genf után Tihany, Illyés nyári lakhelye következik benne? Vagy mert a „kenyérjő” Topolya „Kis arcán hajtövig / egy ország gyöngyözik”?

A versek egy csoportjához mellékelte, Fehér Ferenc különféle szövegeiből származó kommentárok nem pótolhatják a könyv alapvető hiányosságát. Mennyivel többet ért volna, ha azokból a fiatalkori Fehér-versekből is bekerül kettő-három a gyűjteménybe, amelyeket a Híd 1993-ban, illetve az Üzenet 1995-ben közölt, s amelyek másnak mutatják az induló költő valóságképét ahhoz viszonyítva, amit arról addig tudunk!

Régi nyergükben a régiek

Kontra Ferenc az Alföld 1993. augusztusi számát ismertetve a Magyar Szóban (VIII. 7.) Mák Ferencet

idézi, aki szerint Tamási Áron azt írta: „Az irodalom nem légüres térben és kortól független időben születik. Szerves része annak az életnek, melyet él egy közösség.” Ezzel szemben az irodalom a Tanszéken „legfeljebb struktúra volt, és nem az élet tartozéka, eszenciális lényege a történelmi valóságból eredő emberi sorshelyzetek etikai-morális megszólaltatója. (...) a műalkotás önálló életet élt, esztétikai lényege volt, amit a modern (irodalom) tudomány eszközeivel kellett megfejteni. Ettől voltunk modernnek és szigorúan ellenőrzött kozmopoliták.” (Kiemelés – M. F.) Mivel Mák a szóban forgó vallomásában azt is szóvá teszi, hogy a Tanszéken csak szerb nyelven voltak számukra hozzáférhetők a világirodalmi olvasmányok, Bori Imre nem állhatja meg s A szavahihetőség próbája címmel válaszol hajdani tanítványának. Jellemző azonban, hogy a Mák által hiányolt világirodalmi művek magyar fordításainak katalógusbeli adatait sorolja föl az anyanyelven való hozzáférhetőség dokumentumaiként. Arról nem beszél, vajon hány példányban voltak hozzáférhetők az érintett olvasmányok, s hogy az egyetemisták túlterheltsége mellett járhatott-e kézzel kézre a meglevő, rendszerint egyetlen példány. Bori azt sem teszi szóvá, hogy – miközben Újvidéken változatosabb volt az egyetemi hallgatóknak kínált irodalmi választék, mint Erdély vagy a Felvidék hasonló intézményeiben – a rájuk gyakorolt nyomás, a (poszt)modern ízlés professzori erőltetésének következményeként volt-e lehetőség a független szellemű önképzésre (a nemzeti elkötelezettségről nem is beszélve).

Bori a vitatársa emberi hitelességét megkérdőjelezve próbálja bizonyítani igazát. Ugyanezt teszi akkor is, amikor Vajda Gábornak válaszol a kritikára, amelyet az A jugoszláviai magyar irodalom története című könyvről írt (Hitel, 1994. 5. sz.). Vajda egyrészt Bori változásaira, másrészt az értékeléseinek hiányosságaira hívja föl a figyelmet. Bori viszont a válaszában a bírálója kisebb pontatlanságai és – ezek kapcsán – az emberi hiteltelenség ürügyén tör palcát bírálója fölé. Ezzel is kidomborítva annak a csoportnak a felsőbbrendűségét, amely a maga megbíráhatatlanságában tornyosul minden idők újabb irodalmár-nemzedékei előtt a Délvidéken. Ugyanakkor Bori egyoldalúan támadva védekező magatartásának módszerét illetően átvétitéről is beszélhetünk, hiszen – érezvén, hogy igazmondás tekintetében sok mindennel adósa a vajdasági magyar kultúrának – jellembeli állhatatlanságot vet fiatalabb vitatársai szemére.

Ez azonban nem jelenti azt, mintha a Tanszék munkatársai teljességgel képtelenek lennének az önkritikára. Mindazonáltal az önbírálatot kizárólag annak általános és felületi formájában gyakorolják. „Durvák vol-

tunk és történelmietlenek.” – írja Bányai János, miközben cinikusan beszél a mű kisebbségi léttől való függetlenségéről (H, 1994. 1-4. sz.). S ehhez hasonló szellemben vall Tolnai Ottó is a *Költő disznózsír* című könyvében (Pozsony, 2004) több helyen. E mögött azonban nem a „sorsdöntő hibát vétettünk”, „másképpen is lehetett volna” lelkiismereti háborgása, hanem a „lehetetlen s fölösleges lett volna”, „mindig meddők a naiv akarások” gondolata rejtőzik, melyből a kortárs politikusoknak és a fiatal nemzedéknek ajánlatos lenne egyértelmű következtetést levonni. És Herceg János gesztusa is „csúcsértelmiségi” magatartásra vall, amikor Mirnics Károlynak a vitacikke (melyben áruházzal vádolja az előző évtizedek jugoszláviai magyar irodalmát) a VMDK tiszteletbeli szerepéről való lemondásra kényszeríti.

1995-ben megjelenik Vajda Gábornak *A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig* című irodalomtörténeti összefoglalója, melyre frissében reagál Gerold László a Tokaji Íróklubban elhangzott beszámolójában. Ennek kapcsán nyilvánít liberális szellemű véleményt Toldi Éva, a fiatal nemzedék Forumház mellett elkötelezett kritikus. Eszerint Gerold „arra használta fel felszólalását a Tokaji Íróklubban, hogy irodalmunkról ugyanolyan sommásan elmarasztaló ítéletet mondjon, és ugyanúgy írja elő kötelező érvényre, hogy milyen legyen a kritika, mint elhíresült irodalomtörténetében Vajda Gábor. Többek között ezért sincs erkölcsi joga bírálathoz.” (MSZ, 1995. IX. 23.) Más lapra tartozik, miszerint Vajda nem arról beszél az áttekintésében, vajon milyen legyen a kritika, hanem arról, hogy – a bíráló személyisége mélyebb rétegei föltszabadításával – milyen ne legyen (a többi között) a bírálat szempontja. Viszont az újvidéki értelmiség egzisztenciális érdekével függ össze a szóban forgó irodalomtörténeti összefoglalóban érintett problémák szőnyeg alá söprése.

Hogy a kisebbségi sorsban is megfelelően helyezkedni tudók milyen távol vannak a szociális érzékenységtől és a nemzeti kultúra iránt érzett felelősség gondolatától, az a fiatal nemzedékhez tartozó Lovas Ildikó párbeszédjéből derül ki, melyet egy újságíróval folytatott: „Kérdezte: kisebbségi írónak tartod magad? Kérdeztem: mihez képest? A férfiírókhoz képest, mint nő? A hosszú hajúakhoz képest, mint rövid hajú? A más nyelven írókhoz képest vagy a mi nyelvünkön írókhoz képest? Az újságíró mondta: szerintem is csak egyetemes értékek léteznek.” (MSZ, 1996. II. 22.) Azért csak félig gondolt Lovas gondolata, mert az értékek csupán konkrét hitelességükben, élő emberhez kapcsoltságukban, valamilyen produktív erőfeszítés eredményeiként válhatnak egyetemesekké.

A történelmi idő a liberálkommunista eszmék és magatartások restaurációjának kedvez. Juhász Erzsébet (a vele vitatkozó, nála fiatalabb nemzedékkel ellentétben) elfogadja a hajdani Új Symposion értékrendjét – 1983-ig, a Sziveri-nemzedék botrányáig. Juhász nem veszi észre: öntudatlanul is az önigazolás szándéka motiválja, amikor Fehér Ferenc költészetében csupán az önsajnálát és a kirakat-valóság közötti vacillálást veszi tudomásul. Nem értékeli a költőnek a magyar költészet egészében egyedülálló, egy nemzetrezs (részben egy egész nemzet) lelkületét, sorshelyzetét kifejező mazochizmusát, s ennek megfelelő nyelvi eredetiségét. Juhász persze intelligensebb annál, semhogy elfojthathná a gondolatát, mely szerint újra kellene gondolni a vajdasági magyar irodalmat. Ez persze önijesztés is lehetne, ha nem következhetne az akaratlanul is önmegnyugtató megállapítás: az átértékelés új intézmények nélkül elképzelhetetlen. Kimondatlan tény viszont, hogy az új intézmények alapítása – utópia. (Ü, 1996. 11-12. sz.)

A Symposion a saját hagyományai fogságában

A lelki hovatarozás megoldatlan helyzetét a költőseiben bizonytalan Juhász Erzsébet fogalmazza meg a legösszettebben. Szerinte a nemzettudatunk „akkor kezdett erőre kapni, amikor a meghurcolásunkért, ittmaradásunkért az életünket kellett kockáztatnunk. S ha az életünket választottuk vagy választjuk, valahol a határon túl kell beledöbbernünk abba, hogy izig-vérg és jóvátehetetlenül vajdasági magyarok vagyunk.” (MSZ, 1992. II. 15.) A nála fiatalabbak gondolataiból hiányzik az ő mélységdimenziója. Őket a nevelőik, tanítóik az övénel is nagyobb fokú alkalmazkodásra ösztönözték. A fiatalokat egyrészt nem nevelték egészséges nemzeti szellemben, másrészt pedig a pillanatnyi érdekeiknek sem felel meg a nemzeti sorssal való lelki azonosulás, s még kevésbé ennek állásfoglalásszerű kinyilvánítása. Ez főleg abban látszik, hogy az Új Symposion volt munkatársai közül többen (Balázs Attila, Fenyvesi Ottó, Sebők Zoltán, Bozsik Péter) Magyarországra távoznak s ott (Veszprémben) EX Symposion címen folyóiratot alapítanak, ahelyett, hogy helyben maradva azt próbálnák megvalósítani, amiben a kommunista éraban akadályozták őket. Az EX Symposion szerkesztősége a többi között erotikus számot jelentet meg akkor, amikor az otthon maradt, fokozódó nyomorban, üldöztetésben vegetáló íróházaikat, olvasóikat erőszakkal kényszerítik a polgárháborúban való részvételre. Nem véletlenül botránkozik meg ezen Bata János, s emellett azon is, hogy az emigrált symposionisták emlékeiben nosztalgiaiként az a Jugoszlávia él,

amely háborút előkészítő tákolmány volt csupán. (MSZ, 1993. VI. 12.)

De az itthon maradottak sem találják meg a szerepkörüket az új körülmények között. Beszédés István mint főszerkesztő alig két évig egyensúlyozhat az Új Symposion fiatalabb és idősebb nemzedéke között, hogy az 1991-ben a helyébe kerülő Bozsik Péter irányítása még inkább tiszavirág életű legyen. Az utánuk következő Papp Tibor pedig már nem tehet mást, mint levonja a következtetést, mely szerint a régi jó jugoszlávosság az egyetlen, legkevésbé járhatatlan út Újvidéken. Érthető tehát, hogy a „megbízott fő- és felelős szerkesztő” Tolnai Ottónak arra a többször elhangzott, s nem egyszer vitatott, tartalmatlanságában felelőtlen kijelentését tűzi zászlajára, mely szerint „A jugoszláviai magyar írókat az különbözteti meg a többi magyar írótól, hogy van tengere.” (N, 1992. II. 12.) Persze, a szerb nacionalizmusnak ez is kevés, úgyhogy a folyóirat (Symposion néven) nem jelenhet meg rendszeresen a következő években.

Szociográfiai kezdeményezés

A kilencvenes évek közepén a Kanizsai Írótábor és a Cnesa Művelődési Központ fölkérte Bori Imrét egy szociográfiai tervezet bevezető előadásának megtartására. Ezután Bori 1995 őszén és 1996 első felében a magyarországi és a vajdasági szociográfiai kutatásokról cikksorozatot jelentetett meg a Magyar Szóban, s utóbbi könyv formájában is kiadta írásait (Szociográfiák árnyékában, 1997). Ennek bevezetőjében kijelenti: „Azért kell ma a szociográfia, mert a megismerő igényeknek ez az egyetlen számunkra elérhető lehetősége...”, akkor is, ha „nehezen elképzelhető, hogy egy-két éven belül valaki is nálunk az asztalunkra tesz olyan művet, mint amilyen Féja Géza Viharsarok, Szabó Zoltán Cifra nyomorúság, Kovács Imre Néma forradalom című műve a magyar szociográfiai irodalom hőskorából, vagy amilyen társadalomrajzok az 1960-as évek első felében készültek”. Pedig midőn Bori ezeket írta, már régóta szétkapkodták Burány Béla két, a JMMT által kiadott (1991, 1993) szociográfiai kötetét (amelyek 1999-ben Budapesten is Így éltünk a Délvidéken címen megjelentek, és az év legjobb szociográfiai művének kijáró kitüntetésben részesültek. És Simon István Sóvirág című bánági valóságismeretet gyarapító könyve is napvilágot látott Újvidéken (1993).

Bori szemlélete a baloldal irányában elfogult. Ez különösen abban a rokonszenvben válik nyilvánvalóvá, melyet a Komáromi József Sándor Választmányi ülés című munkája iránt tanúsít, kiemelve, hogy annak írásai erkölcsileg alaposan elmarasztalják a vajdasági magyar kisebbségpolitika két világháború közötti

képviselőit. Ha emellett azt is szem előtt tartjuk, miszerint Bori csupán jót mond Petkovics Kálmán és mások valóban értékes, de nagyjugoszláv korlátok között született szociográfiai könyveiről, nem hiányolva s nem is dicsérve azoknak pártbürokrácia ellen irányuló élet, akkor máris egyértelmű: miről van szó.

A kanizsai kezdeményezés bátorítást ad Gubás Jenő észak-bánági kutatásainak, amelyek eredménye 1997-ben Veszendő végeken kerül kiadásra.

Az érdemi értékelés akadályozása

A Magyar Szónak kulcsszerepe van a délvidéki irodalmi termés közvetítésében. A folyóiratok egészen alacsony példányszámban jelennek meg, s nincsenek olvasóik. A (Szabad) Hét Nap jóval kevesebbet foglalkozik az írott szó művészetével, mint az elődje a korábbi évtizedekben. Új könyvkiadók alakulnak, amelyek akkor is elszámolhatnak az alapítványoktól kapott támogatásokkal, ha nincsenek elárúsítók, üzleteik. A kiadványaikról (ha leginkább csak rövid hír formájában is) mindenesetre az egyetlen napilapból tudomást vehetnek az érdeklődők.

Csak hogy a Magyar Szó a Tito-érában, az időszakonkénti bírálatoktól eltekintve, a rendszer kitüntetettje s ugyanakkor – legalábbis néhány évig – az egyetemes magyarság legszínvonalasabbnak mondott napilapja volt. Így aztán különösen az idősebb munkatársak dolgoztak az édenből való kiűzöttség-re emlékeztető lélekállapotban. A hadihelyzet okozta szorongatottság bizonyos értelemben kapóra jött nekik. Úgy tehettek, mintha az előző évtizedek értékei időtlenül érvényesek lennének, s ami rosszként a köz- és a magánéletben bekövetkezett, ahhoz nekik semmi közük sincs.

Ennek következtében a Kíló című mellékletben és a művelődési rovatban az örökölt kultúrát, irodalmat úgy fogadták el, mintha nem a már idejétmúlt politikának megfelelően keletkezett volna. Ezzel a saját korábbi munkájukat is (eltúlzottan) óvták, hiszen a tanáraik, ismeretadó tudósai tekintélyét védték anélkül, hogy bárkinek is lehetőséget adtak volna a művek és munkásságok érdemi méltatására, a hasznosíthatóságuk vizsgálatára. Kimondatlanul is egy felsőbbrendűnek tudott szubkultúra termékei és megnyilvánulásai előtt illett tisztelegni, abban a tudatban, miszerint egyre kevesebben vagyunk, és ha csak ritkábban is alkotunk az egyetemes magyar irodalomesztétikai színvonalhoz mérhető értékeket, fogadjuk el azt, ami van, sőt lehetőleg örüljünk is neki. Hogy a mű nem rendelkezik emberformáló erővel, ne törődjünk vele, hisz a világ sorsa eddig sem az irodalmárokon múlott. Morális és utilitáris dogmákra az adott körülmények között van legkevésbé szükség – sugallta

a felelőtlenség, az anarchia (a posztmodern) dogmája. Ez olyan kánont működtetett, amely a korábban elhallgatott emberi sorsok bemutatásának mérsékelt adagolása mellett többnyire a képzelt műközpontúság fellegváraiba csábította a szépírókat s főleg a kritikusokat. Az irodalom mellékes, legalább emiatt ne veszekedjünk – diktálta az alkotói magatartást a szerkesztés cinikus pragmatizmusa. Mit tisztázni? Miért rendbe tenni? Összefüggéseket keresni? Az öregeknek nem gondot okozni, hanem örömet szerezni kell. Talán saját maguk is belátták már a tévedéseiket, vagy ha nem, akkor ne fokozzuk a kínjaikat betegségükben, s hagyjuk őket nyugalomban meghalni. Ezek a gondolatok számítottak humánus elveknek a Magyar Szó irodalomhoz és kultúrához való viszonyulásában a kilencvenes években. Aligha függetlenül attól a kilátástalanság-érettől, jövőkép-hiánytól, amibe a háború és a nyomor taszította a szerkesztőket, a publicistákat és az írókat.

A Magyar Tanszéknek és a Forum Könyvkiadónak a „szocializmusban” kialakult érdekcsoportja tehát folyamatosan meghatározta a Magyar Szó művelődésszeméletét. Érdemben lehetetlen volt szóvá tenni a megjelentetett művek nyelvhelyességének, stílusának és olvashatóságának kérdését. Az értékelés tekintélyelvű alapon történt, attól függően, hogy a mű és szerzője milyen mértékben alkalmazkodott a Magyar Tanszék és a Forum Könyvkiadó irodalomesztétikai kánonjához. Hogy az ennek megfelelően elismert írók gyakran vétettek a magyar nyelv szelleme ellen, másodlagos, elhallgatandó kérdésnek számított. Ha valaki ezzel kapcsolatban véleményt akart nyilvánítani, mint pl. Gubás Jenő, aki háromszor is megpróbálta közzé tenni A király mezíten című bírálatát (Orbis, 1997. 1. sz.) a Kilátóban, áttörhetetlen falba ütközött. (Arról nem is beszélve, hogy Gubás Bori Imre szociográfiai szemléletét jóhiszeműen fölülbíráló kritikája a Szociográfiai Műhely keretében Kanizsán, a szerzőnek a Hid folyóiratból való kitiltását is maga után vonta. Vajda Gábor kritikai írásaira szintén nem tartottak igényt ezekben az években Újvidéken.)

A Kilátónak az volt a politikai feladata, hogy korlátozza az írók politizálását, illetve ne engedje szóhoz jutni a magyarság fennmaradásának ügyében közvetlenebbül megnyilatkozókat. Nem mintha tilos lett volna a kisebbségi ihletés a Magyar Szóban. Viszont az elmarasztaló kritika azért sem volt kívánatos, mert a „tűzoltó” szerepű magyarországi alapítványtámogatásokkal kiadott műveket egyszerűen nem illett bírálni. A szakmai értékelést a budapesti főkuratorium (a kilencvenes évek közepétől a vajdasági alkuratorium is) lényegében már elvégezte azzal, hogy támogatásra érdemesnek ítélte a művet. Fontoskodó különecnek vagy dilettánsnak tűnhetett volna a kritikus,

ha egy csoportnyi hozzáértő jóváhagyásának, majd a Forum ügyes és technikailag kifogástalan kéziratgondozásának, könyvészeti munkájának eredményét fölöslegesnek vagy – ne adj’ Isten! – károsnak minősíti. A könyvek (s ez a többnyire olcsó árukon is látszott) könyöradománynak számítottak, amelyért dicseget formájú köszönet járt.

A couleur locale igazi tartalmának elhallgatása

Már a hetvenes és nyolcvanas években vajdasági magyar intézmények és írói törekvések védjegyévé vált Szenteleky Kornél neve, anélkül, hogy bárki is alaposabban megvizsgálta volna a munkásságát, anélkül, hogy az értelmiség nagy többsége érdemben tudta volna, kit rejt a Szivácon évente koszorúzott sír. A hajdani „vezér” levelezése a kommunista diktatúra kezdetétől mind a mai napig kiadatlan. Csak 1994-ben jelenik meg Bori Imre monográfiája, amely azonban ahelyett, hogy érdemben hasznosította volna Herceg Jánosnak a mestere pályájára vonatkozó korábbi méltatásait, az irodalomalapítónak csupán a korábbi jugoszláv „szocialista” érdekeknek megfelelő jellemzőiről tud. Pedig Szenteleky nem egyszerűen úgy kétarcú, hogy kozmopolita korszakát a populista váltotta föl. Az irodalom- és művelődésszervező személyiségének mélyebb rétegeit kifejező magatartás, amelyet csak Herceg János bátorkodott néhány ízben méltatni, a délvidéki magyarságot a maga teljességében szeretné láttatni és fölemelni. Ez a couleur locale elméletének igazi értelme. Az értelmetlenségét viszont – ahogyan ezt elsősorban Szenteleky levelezése tanúsítja – a körülmények kényszerítik ki. Vagyis egyrészt a nagyszerb diktatúra, másrészt a vajdasági magyarság műveletlensége a lapos realizmus módszerét tette szükségsszerűvé. A lényeg helyett a látszatot. A nemzeti és kulturális elnyomottság helyett csak a barátkozás pozitív példáit. A szorongás kiáltása helyett optimista világképet. Előtudást igénylő hiteles költészet helyett közhelyeket, elhasznált rímeket. De főleg a lojalitás folyamatos kifejezését. Ugyanazt tehát, ami 1945 után is létfeltétele volt a magyaroknak a Vajdaságban. Szenteleky nagyságát ennek dacára az a tény tanúsítja, hogy ő nem egyszer megpróbálta a lehetetlent, aminek következtében írását, illetve folyóiratát elkobozták. Bori monográfiája nem hallgatja el e tényeket, a mögöttük rejtőző szellemet, megghiúsult törekvést viszont igen.

És Bányai János – aki a Magyar Tanszék és a vonzaskörében nevelődött jugoszláv beállítottságú értelmiség művelődéspolitikai érdekeinek a kifejezője a kilencvenes években – úgyszintén elhallgatja a beteges szíváci orvos belső drámáját, helyzete miatti megalkuvását. Bányai a Kisebbségi magyaróra című

írásgyűjteményében (Forum, 1996) Herceg Jánosról olvasható négy cikkében tizenöt oldalnyi, ironikus mellébeszélés után csak legvégül mondja ki alig néhány sorban, hogy az elhunyt a kisebbségi sorsba került magyarság érdekvédője volt. Ezt megelőzően elvontan arról beszél, ami Herceget a máshol, hiteles művelődési közegben tevékenykedő írókhoz kapcsolja. Szerpintáról, műfajművelésről, irodalomteremtésről értekezik hosszán, anélkül, hogy a konkrét emberi, helyzeti, tartalmi vonatkozásokat érintené.

A következtetések levonása, a tanulságok hasznosítása idegen Bányaitól. Ezt a Szenteleky példamutatása kapcsán nyíltan kimondja: „De kell-e még erő és remény? Mire jutunk vele? Kiterítenek úgy is.” (15. p.) Az esszéistából tehát a fáradtság és a fásultság beszél. Ennek megfelelően önkritikus és szentenciózus is. Szerinte ugyanis hajdani symposionistákként „Durvák voltunk és türelmetlenek.. Most már tudjuk – tudom –, a durvaság és a türelmetlenség mindenkor igazságtalanság is.” Az alapkérdést elmulasztja fölteni. Azt ti., hogy vajon az író vállalja-e az igazság keresését, s van-e erkölcsi tartása annak kifejezésére. Ez nem érdekelheti az esszéistát, hiszen ő a bátorságot – Szeli Istvánra hivatkozva, aki mögött viszont egyik legnagyobb klasszikusunk alkalmi, helyzetétől befolyásolt kijelentése áll – az erények „legolcsóbbikának” (106. p.) tartja, a mindenességet – s kimondatlanul, ami ezzel jár: a túlzott alkalmazkodást, az adott viszonyok nyugtázását – vallva eszményének. Ugyancsak Szeli példája által megtámogatottan változatlanul az építés illúziójába ringatja magát, mintha a polgárháború szele, s az annak hatására elbizonytalanodó emberi magatartások nem kérdőjelezték volna meg alapjaiban azt az irodalmi kultúrát, amely az étellel szembeni távolságtartásban nem válhatott a nevelés igazi eszközévé.

Bányai, a Forum Könyvkiadó korábbi vezetőjeként a vajdasági magyar műfordítás-irodalmat is hibátlanul konstruktívnak ítéli meg, s a közösségi látszatú individualizmusa dacára sem jut eszébe: a műfordítás inkább az átültető affinitásának, mint az embereket és csoportjaikat módszeresen keverő politikának a kérdése. Ezért – saját korábbi tevékenységét is igazolva – Fordítás, összevetés című cikkében fenntartás nélkül dicséri a Forum Könyvkiadó egyik alaptevékenységét: a jugoszláv irodalmi művek fordításainak a megjelentetését. A sarkigazságot joggal hangsúlyozza: nincs fajtiszta irodalom.

A baj abban van, hogy Bányai semmi konkrétat nem mond a leglényegesebbéről: valójában mi motiválta a jugoszláviai magyar könyvkiadás irányítóit Nagy-Jugoszlávia nemzetiségei könyveinek sorozatos lefordításában és kiadásában. Szenteleky a húszas években egyértelműen építő munkát végzett, hi-

szén azontúl, hogy a tevékenységéhez elengedhetetlen lojalitását fejezte ki a délszláv írók átültetésével az egyetemes magyar kultúrának is segített. Kis-Magyarország ugyanis a csonkasága miatti fájdalomában elfeledkezett róla, hogy egymás megismerése létszükséglete Közép–Kelet–Európa nemzeteinek.

A második világháborút követően sokban változott a helyzet. Az eredeti és a fordított művek kiadása így vagy úgy politikai célokat szolgált: a sztálinista-titoista politika felsőbbrendűségét illusztrálta. S ezzel együtt pedig a délvidéki magyarság – önálló gondolkodásának feladásába is beletörődő – folyamatos szolgálatkészségét is bizonyította. Ez azt jelentette, hogy 1. a magyarok nem fasiszták, sőt nekik is vannak osztályharcos hagyományaik, s ennek megfelelő alkotói ihletésük; 2. ha kisebb-nagyobb késéssel is, de képesek követni azokat a „forradalmi” változásokat, amelyek cselekvő humanizmusként a „hazánkat” a világ fejlődésének élvonalába állította; 3. paradox módon – a hatvanas évektől túlsúlyba kerülő műesztétikai formalizmus ellenére – a közös élmény, a nem egymás mellett, hanem együttélés (a proletkultus építés, a születő művelődési intézmények, az öngazgatás nyújtotta „teljes” alkotói szabadság, a mindinkább eluralkodó elidegenedés, a globális stílusirányzati törekvések) inkább a jugoszláv, mint a magyar voltukat hangoztatta a magyarokkal; 4. mint magyarul beszélő jugoszlávok inkább csak az általános iskolát végezheték az anyanyelvükön, s a törvények ellenére nyilvános helyen nem ritkán a magyar többségű helységekben is szerbhorvátul illett beszélni; 5. az oktatás tervezésében és megvalósításában a tudományos elit és a pedagógusok mindenekelőtt a politikai akarat közvetítői, végrehajtói lehettek; 6. az asszimilációra való készség nélkül az esetek túlnyomó többségében csak a feladatteljesítés és a fizikai munka lehetett a magyarok kenyérkereseti módja, a túlteljesítés lelki kényszere mellett; 7. a szeparatizmus és a nacionalizmus réme miatt nem lehettek olyan jók a kapcsolatok az anyaországgal, mint amilyeneknek kellett volna lenniük, mert a nagyjugoszláv hatalom a magyarság elnemzetietlenítését szorgalmazta; 8. a túlbizonyítás pszichológiájának megfelelően a politikai kontroll alatt duzzadó műfordítás-irodalom a tankönyvekben olykor teljesen visszaszorította az anyanyelv leghitelesebb íróit, azt a látszatot is keltve, mintha a világirodalom stílusirányzati törekvései délről, délszláv közvetítéssel termékenyítették volna meg a magyar irodalmat.

Időtlen értékrend

Önmagában tehát félrevezető Bányai érvelése, amikor Még, talán című esszéjében azzal védekezik a provincializmus vádjá ellen, hogy a vajdasági ér-

telmiség könyvespolcain jelen vannak a magyar irodalom művei, s hogy a Tanszéken is ezeket tanítják, valamint: „Könyveink legtöbbje a magyar irodalomról szól.” (56. p.) Mert nem az egyedek és a kisebb csoportok, hanem a nemzeti közösség művelődési lehetősége, tehát mindenekelőtt az iskoláztatás tartalma, minősége, s ennek köszönhetően a könyvek befogadhatósága jelzi a kulturális szintet. Ezzel is, nem pusztán a közvetlenül ható beolvasztási politikával magyarázható az a tény, hogy a könyvtárak magyar kiadványokkal való ellátottsága a Vajdaság egyetlen könyvtárában sincs arányban a lakosság nemzeti összetételével. Ehhez képest inkább szomorú (mert közvetve beolvasztási politikát szolgáló), mint lelkesítő, példamutató tény a magyar irodalmat értékelő vajdasági könyvek számával dicsekedni.

Bányai a jelzett okokból kifolyólag a korábbi jugoszláviai magyar irodalom értékrendjét is kétségbevonhatatlannak tartja. Mintha lehetne bárhol és bárkikor tartós érvényű „objektív” értékrendről beszélni! Mintha a legnevesebbek (pl. Sainte-Beuve) ítéletének legalább a felét igazolta volna az idő! Az esszéista szerint az időtlenül érvényes vajdasági magyar értékrend az egyetemes magyar irodalom gazdagítása céljából született. A helyzetből eredő eltérés nem a kiválást, hanem a másságot, a sokszínűséget szolgálja. Ez rendben is lenne, ha Bánai a vajdasági magyar irodalom sajátosságait az alkotók élményvilágából, tapasztalatkincséből, kisebbség-szolgálati igényéből, nem pedig – politikai módjára – az úgynevezett multikulturális körülményekből származtatná. Ha tehát nem írna felületesen azt, hogy „a jugoszláviai és a vajdasági nem egyszerűen lakhelymegjelölés, (...) mert szellemi kapcsolódást jelent, befogadását más (nem magyar) kultúrák tapasztalatainak és értékeinek”. (Uo.)

Vajon a magyar irodalmat legalább Aranytól kezdve nem ez jellemezte? Vajon van-e a magyarnál befogadóbb jellegű nemzeti irodalom? Nálunk leginkább a neves költők fordítottak verseket. Nem kevés vasos kötet dokumentálja elsősorban Babits Mihály, Tóth Árpád, Kosztolányi Dezső, Kassák Lajos, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Weöres Sándor, Rónay György, Vas István, Gyergyai Albert, Kardos László, Kálnoky László, Devecseri Gábor, Somlyó György, Hajnal Anna, Nemes Nagy Ágnes, Kormos István, Nagy László, Lator László, Eörsi István, Tandori Dezső, valamint számos utánuk következő fiatal költő műfordító tevékenységét. Hogy a világirodalmi próza átültetőiről ne is beszéljek! Hadd tegyem hozzá ehhez, hogy a délszláv irodalom fordítói közül Csuka Zoltán azért emelkedik ki, mert a mennyiségileg is hatalmas opusát kultúrpolitikai kényszertől és anyagi érdekektől jórészt függetlenül úgy valósította meg, hogy – amiként Krlježa is elismerte – áldozatot hozott érte.

Joggal utal Németh István a szimbolikusan értelmezett hidépítés tragédiájára, a lefordított alkotások által a szerbek és magyarok között megalkotott „förlüljáró” feleslegességére. Ő nem kételkedik benne, hogy kisebbségünknek ez a barátkozó hajlandósága létszükségletből fakadt. Ahelyett, hogy ő is, mint évtizedeken át sokan, a jugoszláviai magyar írók nagy küldetéséről lelkendezne, becsületesen bevallja: „...vámot szerettünk volna szedni állandó megsarcoltatásunkból. Nem mindig sikerült.” (Lélekvesztőn. Újvidék, 2002, 25. p.)

Ezzel szemben Bánai olyan eltökélten védi a napi politikai értelmű kultúrát, hogy Remény és hulladék című írásában közvetve még az általa tisztelt Mészöly Miklóssal is vitába száll. Pedig nem kellene okvetlenül magára vennie az „inget”, hiszen a Mészöly által emlegetett bokszbajnok, a Szutorisz nevű kárpátaljai: nyelvek és kultúrák között ingadozó „kurva”. Bánai a „nagy nemzeti elbeszélések” ellenében a modern individuum csíráját látja a sehova sem tartozó emberben, mondván, hogy a Szutorisz-horizont ellenállás a mézédés illatok csalogatásának. Nem jut eszébe, hogy a primitív Szutoriszt a könnyebb megoldás mézesmadzagjának áldozataként, a nemzet- és kultúraellenes kis elbeszélések hagyományos paprikajancsijaként is értelmezhetjük.

Bányai mentsége abban van, hogy azért nem hisz a „szent hagyományok”-ban, mert azokhoz viszonyítva „minden individuális, akár a maradás, akár a távozás alakjában, árulásnak minősül”. (I. m. 39. p.) Nem akarja megérteni: nem elsősorban a nemzetcsalád érdekét, hanem a saját lelki egészségünket, önazonosság-tudatunkat, erkölcsi integritásunkat védjük, amikor anyanyelvi kultúránkért, nemzeti irodalmunk ismert vagy föltárandó értékeiért állunk ki – csoportérdekeinken, egzisztenciális aggályainkon túl.

Bányai szemléletének elvontsága és ellentmondásossága az élettényektől, az írói pályákat, szerepeket, műveket és műfajokat alapvetően meghatározó erőkkkel való szembesülés elutasításából ered. Túl jól érzi magát az esszéista az általa idézgetett európai tudósok és közép-európai írók szellemi társaságában ahhoz, hogy lehajoljon a talajhoz, amelyben az általa is becsült munkásságok gyökérezete rejtőzik. Tartózkodást, kivárást sugall, ahelyett, hogy becsületes önkritikával a hibákat jóvá tevő cselekvést puhatólna. Nem a kételyei bevállásában van a baj, hanem abban, hogy egyrészt csak mások időszerű törekvésében kételkedik, a saját csoportja munkája értékében a legkevésbé sem; másrészt pedig a vajdasági magyar kisebbség érdekében hozott áldozatokkal kapcsolatos bizonytalanságát – írása megjelentetése által – másoknak is kínálja. Akkor, amikor mindinkább a tehetlenség lesz úrrá a délvidéki magyar értelmiség magatartásán.

Merev szembeállítások

Bányai János A védett vesztes című (Kisebbségi magyaróra II. alcímet viselő) kötete (Forum, 2006) folytatása a „szocializmus” idején kialakult, és az első kötetben már megfogalmazott magatartásnak. Ez érvényesül Bányainak a vajdasági „multikulturalizmust” támogató, a magyarság érdekeit ennek alárendelő esszéiben, kritikáiban és méltatásaiban. A változás az első kötethez képest annyi, hogy a hangnem magabiztosabb, tehát inkább támadó, mint védekező.

A szerző a könyve elején az „önismereti kritika” rendkívüli fontosságát emeli ki az „udvarias”, megalkuvó, provinciális méltatásokkal szemben. Csak hogy saját maga is csupán részben mutat példát az általa hirdetett eszmény megvalósítására. Az újvidéki hungarológiai kutatások jelene és múltja kapcsán például elhallgatja, hogy a délvidéki magyarság kultúráját pozícióvédelemből nem lehetett, s ma sem tanácsos érdemben kutatni. A műesztétikában pedig már évtizedek óta eretnekségnek számít az epigonizmus fogalmának használata, jóllehet e nélkül az értékelések többnyire formálisak. Bányainak a saját csoportja műveire vonatkozó írásai is többnyire ilyenek. E hiány pótlásaként a kritikus a mai dilettantizmus jelenségét támadja keményen. De ő a személyiséget teszi felelőssé a műveletlenségéért, izléstelenségéért, holott ezért valójában a kultúrpolitika (tehát Bányai is) felelős. Nem jut eszébe: az általa számon kért művelődési szinthez vagy „magas kultúrához”, a ritka kivételtől eltekintve, csak a Magyar Tanszéken lehetett hozzájutni. Ha a politikusaink és intézményvezetőink még a hetvenes évek elején a Vajdaság „autonómiájának” árán nem mondtak volna le az anyanyelvű oktatásnak a minden szinten való bevezetéséről, akkor most lehetne erkölcsi alapja a kioktatásának.

Így viszont több a féligazság, mint a hiteles megállapítás Bányainak a délvidéki magyarok mai művelődését ostromozó cikkeiben. Édensírató előítélete értelmében a kilencvenes évek előtt sajátos teljességet alkotott a jugoszláviai magyarok kultúrája. Szerinte ezt fosztották ki a belőle eltávozottak, s ennek megtartására, továbbfejlesztésére képtelenek az itt rekedt, nemzeti eszményeket hirdetőik. Bányai a hajdani értékteremtést eszményként szögezi szembe a mai alkotói meddőséggel, az egyre nyilvánvalóbb gyarmati sorssal. Nem gondol arra, hogy bár (főleg a hatvanas évek végén) valóban születtek időtálló művei a jugoszláviai magyar irodalomnak, a két korszak nem állítható mereven szembe egymással. Részben azért, mert a pártfüggetlen kritikának nem volt beleszólása a könyvkiadásba, vagyis az értékavatás mindinkább csoportöndicséretté vált Újvidéken. Ugyanakkor pe-

dig a veszített illúziók elmúlt 16 éve során is születtek jelentős művek a Délvidéken.

Bányai az elburjánzott ünneplésekkel kapcsolja egybe a dilettantizmus eluralkodását. Eközben megfedkezik a saját könyvének alkalomhoz kötött szövegeiről. Az egyikben pl. azt írja (az általa is ismert tényekkel ellentétben) Szenteleky Kornélról, hogy az „a silányságra mentséget kereső szándék ellenfele.” (168. p.) Sajnos, inkább csak az óhaja szerint lehetett az.

Bányai általában tartózkodik a külső és belső összefüggéseket egyaránt kereső elemzésektől. Elvben a szerb–magyar összehasonlítás-tudománynak ad előnyt a nemzetközponitú vizsgálódással szemben. Ám míg a szerbül író, identitásukat kereső zsidókat viszonylag nagy terjedelemben méltatja, addig még csak párhuzamot sem von az ő etnikai-önazonossági kérdéseik és a délvidéki magyarok nemzeti identitásélménye között. Ennek boncolása helyett budapesti-közép-európai gondolkodókat idéz és elemez. S ez azt jelenti, hogy a magyarságunk megkérdőjelezését illetően is változatlan Bányai János szemlélete.

A Delta banknak a folyóirat hátsó borítóján továbbra is föltüntetett védjegye dacára 2003-ban a Híd színvonalára emelkedést ígér. Ez azonban nem elsősorban Bányai Jánosnak köszönhető, aki az MTA Tudományosság külföldön elnöki bizottságának ausztriai ülésén (A saját és az idegen, 7–8. sz.) a kritikátlanul ismertetett vajdasági hungarológiai kutatások pártfőlötti tudományosságát szembehelyezi a civil társaságok lehetséges „irányítása”-val, „felügyeleté”-vel. S ezt akkor teszi, amikor a VMTT, az Árgus és az Aracs és más polgári szervezetek párttámogatás nélkül – a Magyar Tanszék akadémikusokká ellenében – a diplomahonosítás kérdésének megoldását és az autonóm magyar iskolarendszer (ebben a Magyar Egyetem) megteremtését kezdeményezték. Aki a Szombathegyen elhangzott előadásában a kritika által megtúrt dilettantizmussal szembeni ítéletek fontosságáról beszél, az ezzel kapcsolatos saját néhány évtizedes felelősségét és a Magyar Tanszéken is elharapózott epigonizmust meg sem említve (Szelekció és értékelés).

Távolságtartás

A Bányai által minden tekintetben dicsért Szeli István a Hosszú útnak pora című könyvében (Forum, 1991) a cikkek, tanulmányvázlatok és kritikák zöme még a nyolcvanas években született, s többnyire alkalomszerűen, ami a kidolgozás idejét rendszerint leszűkítette, s a hangnemet is ünnepélyessé, kritikátlanná tette. S természetesen az sem egészen mindegy, hogy élt-e az alkotó, akiről a méltatás szól. Szeli a lehetőségeinek megfelelően megértéssel igyekszik tudatosítani a kulturális s részben az esztétikai

értéket. Csak akkor keményedik meg a hangja, ha nyelvünk kérdéseit tüzi napirendre.

Mindazonáltal nem mindenben megszívlelendő a véleménye. Aligha ildomos pl. Bori Imre munkássága által kijavítva látni a Sinkó Ervin által elkövetett irodalomesztétikai hibákat a Vajdaságban. Jóllehet nem értékeli le Sinkót (hiszen nem egy helyen idézi is), nem az író irodalomtörténeti következetlenségeire kellett volna fektetnie a hangsúlyt akkor, amikor közös tanítványuknak, Bori Imrének a munkásságáról fenntartás nélkül értekezik, holott a szerb nemzeti terror idején kisebbség-sorvasztó, államérdeket szolgáló, nem pedig hiteles az önmagába gubózó, önélvező irodalom szuverenitása.

Szelinek a Dositej Obradovićról szóló írásai közül is csak az egyik fogadható el példamutatóként. A Dositej kommentárok című azért jelentős, mert a szerb kultúra úttörőjét hasonló törekvésű magyar (és nem magyar) irodalom felvilágosodás-hívő képviselőivel kapcsolatban méltatja. A másik Dositej-írás a Forum jubiláris kiadványa alapján készült. Ebben is tiszteletre méltó a gondolat röpte, viszont annál homályosabb a végkövetkeztetés. Szelit ugyanis ez az öt vajdasági nyelven kiadott könyv arra a halvány reményre bátorítja, hogy „a kiadók e szövetkezése a vajdasági »ötágú síp« mindegyik ágát azonos szerepkörben és hangerővel szólaltatja meg az újfajta irodalmi gondolkodás és közszellem meggyökereztetése érdekében.” A vajdasági ötágú síp csak akkor zenghetne hitelesen, ha egy Obradovichhoz mérhető fontosságú szlovák(iai), román(iai), ruszin (ukrajnai) művelődés-újítót, a mi Kazinczykkal együtt adták volna ki az említett nyelveken.

Szeli több írásában dicséretes önkritikát gyakorol. Csupán a Hadrovics méltatásából hiányzik az a megállapítás, hogy a Délvidék magyar kultúrája nem lenne olyan szárnyaszegett, ha a magyar tudomány nagyjával már egy-két évtizeddel korábban nem csupán fél protokolláris, „tudományos csúcsok” közötti „intézeti” kapcsolatokat ápoltak volna.

Szeli István politikai keretekbe illeszkedő nyelv-, irodalom- és művelődésszemlélete kezdettől fogva az alapjaiban határozta meg a mai idősebb magyartanárok és részben az írók szemléletét a Délvidéken. Az iskolamester a jól fölkészült, szakmailag többnyire sokoldalú kollégái között is a legátfogóbb, legnyitottabb beállítottságú volt. Nyilván ő vonta le legkorábban a tanulságot Kek Zsigmond kegyetlen sorsából, mindig szem előtt tartva: mit nem szabad a vajdasági magyaroknak, s mi az, amivel a nem mindig egyformán érezhető, de azért folyamatos hiányok túlfeszített munkával pótolhatók.

A második világháború utáni jugoszláv államrend a nemzetirtást követően a magyarok számára is ér-

vényesülési lehetőségeket ígért. Mivel azonban már az elején látszott: egy-két évtized legfeljebb csak a felteleteit teremtheti meg a közösségi célként vállalt emberi átalakulásnak, Szeli többnyire alkalmazkodni, sőt megalkudni kényszerült. Kimondatlanul is annak terhével indult a pályája, hogy a világháború idején nacionalista szellemben tanult Budapesten, majd pedig eleget tett a hódítók behívó parancsának.

A tudós tanár a kilencvenes években is egyedül fölvilágosodásban és etikai fölemelkedésben reménykedik. Minél inkább érezi, annál inkább el kell hallgatnia a délszláv fasizálódás általi fenyegetettségben, hogy a művelődési önrendelkezés bevezetése nélkül nem sokkal több önámításnál az anyanyelven való tanulás és a kifejezésbeli igényesség jelentőségének hirdetése. Csakhogy nagy kockázattal járna nyíltan fessegetni: miért nem vállalják az emberek az anyanyelvi kultúrájukat. Ám közvetve erről is beszél, amikor a toleranciáról tart előadást azoknak, akik túlzottan is toleránsak.

Nem maradt tehát más hátra, mint a régi munkatársi-szimpatizánsi kör igényeinek megfelelni, önis-méltlésekkel, sőt mellébeszélésekkel is. Annál is inkább, mert az önvédelem küzdelmét most két fronton kellett vívni. A sovén szerb totalitarizmus mellett a vajdasági magyarság nemzeti pártba való tömörülésétől is el kell zárkózni, mivel az – Szeli szerint – job-bik esetben is csupán a külsőségeiben ápolja a kultúrát. A tudós tanár az addigi munkáját (megalkuvásainak elkerülhetetlenségét) védve, egy idő fölött álló, igazolt bölcsességhez való ragaszkodását is kifejezi, amikor lehetetlennek tartja a délvidéki magyarság politikai-társadalmi cselekvésen alapuló önmegváltását.

A „szocializmus” idejében kialakult individualizmusnak megfelelően olyan könyveket ismertet a *Nyelvünk, kultúránk, nyelvi kultúránk* című írásgyűjteményében (Forum, 1997), melyek szerzői kapcsán az egyén szorongatott élethelyzetének verses kifejezését, elvont humanizmusát, a beleélő készségét, a kultúra tárgyainak sorsára való odafigyelését, művelődési hagyományok dokumentumainak gyűjtését dicsérheti meg. A professzor a műveltségébe visszahúzódva a méltatott műveket a saját művelődés-képében, nem pedig azok várható gyakorlati, társadalmi szerepében helyezi el.

A hiteles olvasmányélmény érdekében

A fiatalabb kritikusok az idősebeknél is nagyobb távolságot tartanak a pártpolitikai törekvésekkel szemben. Ezt annál inkább megtehetik, hiszen abban a korszakban indult a pályájuk, amikor az íróktól elvárt politika az égető életkérdések elhallgatása, az esztétizmus senkiföldjére való száműzetés vállalása

volt. Fekete J. Józsefet a körülményei is serkentették, hogy a könyveket méltatva inkább csak az élményeiről beszéljen.

Levonva a következtetést abból, hogy a magyarság déli szórványának nyugati szórványában, Zomborban adatik élnie, a kritikus elhatározta, hogy nagy hátrányát előnnyé változtatja. Nála aligha érezheti valaki jobban, hogy nem csupán a pártoskodásnak (az alkalmi csoportérdek kielégítésén túl) nincs értelme, hanem a nemzeti politizálásnak sem igen van. Ezért – még inkább, mint régebben – a könyvek világába vetette magát, azokkal teremtve vagy elmélyítve a kapcsolatot, akikkel a médián keresztül még szót érthet. Nincsenek előítéletei. Nem csupán a hozzá hasonlóan visszahúzódóknak, hanem a közéleti szerepet vállalóknak az irodalmi és tudományos tevékenysége is érdeklí. Számára az irodalomesztétikai értékek fontosak. Ám amennyire csak tudja, kerüli a szakmai zsargont, jóllehet az elvontabb tudományos elemzések jelentőségét sem vonja kétségbe. Viszont nem menekül elefántcsonttoronyba s az életre közvetlenebbül reagáló művekre is figyel.

Az *Imádságos kolostor* című kötetében (JMMT, 2002) többször utal rá: főleg Délvidéken nagy baj van az olvasáskultúrával. A könyvek egészen alacsony példányszámban jelennek meg, s több oknál fogva ezekből is csak nagyon kevés jut el a befogadóhoz. Emiatt fölmerül benne a gondolat, hogy olvasásszociológiai fölméréseket kellene végezni, s az eredményhez mérve alkalmazni a könyvkiadást. Ő a határon inneni és túli (magyar és világirodalmi) könyvek lelkes népszerűsítésével szolgálja az ügyet. Főleg az olvasmányos, élményből született és élményt nyújtó művekhez vonzódik. Ezeket a Vajdaságból áttelepült írók teljesítményében is fölleli.

Alapozásként az öt foglalkoztató kérdéskörre adott gondolkodói válaszokat tekinti át. De tisztában van vele: ő csak a saját írásgyakorlatával küzdhet a provincializmus ellen. A magyarországi és a vajdasági magyar irodalmat azonos mércével igyekszik mérni. Nem azért ír viszonylag sokszor az utóbbiról, mintha hinne annak autonómiájában, hanem mert ésszerűnek tartja és kötelességének érzi a geopolitikai körülmények és a művelődési intézmények szempontjából hozzá közelebb állók, sorstársai irodalmi értékeinek a tudatosítását.

Mindazonáltal óvatos a véleménynyilvánításában. A műfaja a természeténél fogva több hibával jár, mint a több időt, alaposabb körütekintést igénylő bírálatformák. Tudja, hogy az ő munkája sem lehet alapos. Ezért nem csupán szívesebben, hanem jóval gyakrabban is beszél az alkotások erényeiről, mint a hibáiról. Hódol a teremtés isteneinek, nem átkozódik, hiszen a zsrnákritika ítéletéből több kár lehet, mint

haszon. A benyomásairól kell írnia óvatosan, naprakészen, közérthetően és lehetőleg szellemesen.

Az élvezetéről igyekszik beszámolni. A szadista fontoskodás idegen a lényétől. A tevékenységét szolgálatnak fogja föl, noha egyik-másik esszéje kiváló műalkotás benyomását kelti. Másutt viszont azt érezzük, hogy a sebtében megfogalmazott mondatok nem kristályosodhattak ki érdemük szerint.

Fekete J. József olykor a közérdeknek is közvetlenül hangot ad. A kultúránk jövőjéért aggódók legfeljebb azt kifogásolhatják a kritikai szemléletében, hogy az a művek külső és belső vonatkozásaira szűkíti az összefüggéslátását. Vagyis az intellektusát az általában jól működő intuíciójára és empátiájára korlátozza. Az alkotást létre hozó társadalmi erőket, csoportérdekeket nem veszi figyelembe. Ennek következtében viszont nem beszélhet azokról az okokról, amelyek a maguk módján segítették sokoldalú nemzeti degenerálódásunkat a Vajdaságban. Az ilyen vizsgálódás ellenségszerzéssel járna, ettől pedig a maga sajátos körülményei között érthetően tartózkodik a kritikus.

Fekete J. József *Próba*füzet III. c. írásgyűjteménye (Forum, 2001) válogatás a kilencvenes évek végén íródott könyvismertetésekéből. A kritikus érdeklődése nem korlátozódik a valóságtól elforduló művekre. Nem egy írása érdemben méltatja a jugoszláv polgárháború iszonyatos következményeiből ihletődő írók alkotásait. Mi több, természetesnek tartja, hogy a költők nem ritkán közvetlenül adnak formát a növekvő félelem és bizonytalanság okozta egyéni és közösségi válságnak. Igaz, nem leplezi a dilemmáját: vajon a nagy gondokat tükröző művek érhetnek-e annyit, mint az életen túlemelkedők, ha a művészet célja az átlényegítés és átlényegülés.

Fekete J. József irodalomesztétikai rugalmassága nem csupán elvi álláspont következménye, hiszen a kinyilvánított olvasmányélményben is tükröződik. Bár a kritikus tisztában van az irodalomelméleti alapfogalmakkal, s itt-ott használja is a kategóriákat, a benyomásairól, élményeiről ír. A maga módján humanizálja a műfaját. Ennek számos esetben az átforrósodó, érzékletes stílusa a bizonyítéka. Legtöbbször egyaránt nagy megértést tanúsít az idősebbek, a fiatalabbak és a különféle stílusirányzatok iránt. Most sem mossa össze az esztétikai, az erkölcsi és az ismereti értékszférákat, de már nem akad fenn az együttes, egymást kiegészítő megjelenésükön. Tisztában van a művészet létét föltételező értékek kilencvenes években fölfokozódó pusztulásával, ezért a veszélyt kifejezni, tudatosítani igyekvő irodalmárok lelki kényszerből fakadó törekvését tiszteli.

Hogy azonban a kritikus poétikája változatlanságának ténye se maradjon háttérben, Brasnyó István

könyveit ismertette, Fekete három évtizedet lép vissza az író stílusztikájának méltatásában. Meggyőződése szerint a műalkotásoknak (és külön Brasnyóéának) a nyelvezte akkor is érték, ha nemcsak hogy az átlagolvasó idegenkedik tőlük, hanem – miként a Fekete által idézett fiatalabb kritikusok tanúsítják – a szakember számára is mazochizmussal határos a Maculához hasonló művek megemésztési kísérlete.

Fekete nyitottsága olykor szűkösséget is jelent: a határozott (a veszélyeztetett értékek védelmében túli) szellemi törekvés hiánya részben leegyszerűsíti a bírálói feladatot, a kritika jelentőségét pedig korlátozza. Együtt halad ugyan az írókkal, de nem tudatosítja a művekben rejlő, a jövőben megvalósítható lehetőségeiket. Nem száll síkra új poétikai, társadalmi, kulturális, nemzeti eszményekért, holott a jelentős kritikának mindig is a művészi sejtésekben kifejeződő új szükségletek racionális kifejtése, „ideológiai” megfogalmazása volt a dolga.

Helyet kap a Hídban Fekete J. József polemikus hangnemű cikke („Riszlás megy az irodalmi foci pályán”, 5. sz.), amely a vajdasági könyvek anyaországi recepciójával kapcsolatban arról szól, hogy „a támogatott kiadványok (...) leginkább csak kötelező példányként jutnak el Magyarországra, de mindegyikkel még a könyvvásárokon se találkozhat a magyarországi olvasó, hiszen még a támogatott könyvek közül is kevés jut el egy-egy kiállításra és vásárra. Itt kezdődik a gubanc és itt emelkedik a fal: amennyiben valaki valamiért (...) pénzt ad (...), támogat valamit, akkor miért nem kíváncsi rá, hogy mit is pártfogolt? Esetünkben: dilettáns költők vasárnapi szenvelgéseinek megjelentetését tette lehetővé, vagy valóban, kiemelkedő minőséget felmutató, támogatásra méltó szerzői törekvést patronált? Ennek eldöntésére csupán egyetlen lehetőség áll rendelkezésre: méretessen meg minden mű az összmezőnyben! Kerüljön be bár minden támogatott kötet az anyaországi vérkeringésbe, bírálja el a kritika, tegye helyére az irodalomtörténet-írás.”

